BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINING PEDAGOGIK FAOLIYATINI SAMARALI TASHKIL ETISHDA SHAXMATNING TA’SIRI

Xoliqov Umidjon Qo‘chqarovich
Guliston davlat instituti
«Pedagogika va psixologiya» kafedrasi. v.b dotsent
shax75.75 @gmail.ru

Annotatsiya: Maqolada boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari shaxmatnir o‘rganish orqali mantiqiy fikrlashni ham irodani shakllantirishi, shaxmat o‘yinlaridan foydalanish orqali ularning diqqat, idroki, tafakkuri, xotirasi va mantiqiy fikrlashini o‘stirishi va rivojlantirishiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda shaxmat o‘yinini o‘rgatish usullari, yo‘llari va samaradorligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich sinf o‘qituvchilar, shaxmat o‘yini, idrok, tafakkur, xotira, mantiqiy, diqqat, shaxsiy sifatlar.

Mamlakatimizda hamda xorijiy davlatlarda olib borilgan pedagogik, psixologik va fiziologik tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, 6–7 yoshli bolalarning bilimlarni o‘zlashtirish, mantiqiy tafakkur yuritish hamda umumiy intellektual rivojlanish

imkoniyatlari ilgari taxmin qilinganidan ancha yuqori hisoblanadi. Mazkur yosh davrida bolaning bilish faoliyati, xususan, tafakkur, diqqat, xotira va mushohada qilish qobiliyatlari faol shakllanish bosqichida bo‘ladi. Shu sababli ushbu davrda qo‘llaniladigan ta’limiy vositalar va metodlar bolaning intellektual salohiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur ilmiy va amaliy asoslarni inobatga olgan holda, birinchi sinf o‘quvchilari uchun “Shaxmat alifbesi” nomli o‘quv qo‘llanmasini yaratish zarurati yuzaga kelmoqda. Ushbu qo‘llanma an’anaviy pedagogik yondashuv asosida ishlab chiqilgan bo‘lib, undan nafaqat umumta’lim maktablarida, balki uy sharoitida ham foydalanish imkoniyati mavjud. Qo‘llanma “Alifbe” darsligi bilan parallel tarzda qo‘llanilishi orqali bolalarning savodxonligini oshirish, hisoblash ko‘nikmalarini shakllantirish hamda matematik amallarni tezroq o‘zlashtirishiga yordam beradi.

Birinchi sinf o‘quvchilariga “Shaxmat alifbesi”ni o‘rgatishda uni an’anaviy “Alifbe” darsligi bilan qiyosiy-taqqoslash asosida tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Ma’lumki, an’anaviy alifbe kitoblari alfavit tartibida tuziladi. Biroq “Shaxmat alifbesi” bilan ishlash jarayonida qat’iy alfavit ketma-ketligiga amal qilish talab etilmaydi. Chunki mazkur qo‘llanmada shaxmat o‘yinining nazariy va amaliy jihatlari bosqichma-bosqich yoritiladi.

Shuningdek, o‘qituvchi yoki ota-onalar bolalarga shaxmat o‘yinining asosiy bosqichlari o‘yin boshlanishi (gambit yoki debyut), o‘yinning o‘rta qismi (mitshpil) hamda yakuniy bosqichi (endshpil) haqida sodda va tushunarli tarzda ma’lumot berib borishlari lozim. Shaxmat taxtasidagi har bir katak, satr va ustunning o‘ziga xos ma’noga ega ekanligini izohlash orqali bolalarda fazoviy tafakkur, kuzatuvchanlik va tahliliy fikrlash ko‘nikmalari yanada rivojlantiriladi. Natijada “Shaxmat alifbesi” boshlang‘ich ta’lim jarayonida nafaqat qo‘shimcha didaktik vosita, balki o‘quvchilarning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantiruvchi innovatsion pedagogik texnologiya sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu sababli “Shaxmat alifbesi” qo‘llanmasidan foydalanish jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasida muntazam suhbat hamda savol-javob asosidagi interfaol muloqotni tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Dars jarayonida bolalar uchun notanish bo‘lgan so‘z va tushunchalarni aniqlash, ularning ma’nosini izohlash, metafora va tasviriy ifodalarni shaxmat qoidalari bilan qiyosiy tahlil qilish orqali tushuntirish tavsiya etiladi. Bunday yondashuv o‘quvchilarning lug‘at boyligini kengaytirish, nutq madaniyatini rivojlantirish hamda obrazli va mantiqiy tafakkurini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, o‘quvchilarda shaxmat o‘yini haqidagi dastlabki tasavvurlarni aniqlash, ularning fikr va qarashlarini tinglash hamda zarur hollarda ilmiy-pedagogik asosda izoh berish maqsadga muvofiqdir. “Shaxmat alifbesi”dagi mavzularni o‘rganish jarayonida nazariy tushunchalarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash muhim hisoblanadi. Shu bois shaxmat taxtasi va undagi donalardan bevosita foydalanish, har bir figura vazifasi hamda yurish qoidalarini amaliy ko‘rsatish orqali tushuntirish tavsiya etiladi. Bu usul bolalarda mavzuni ko‘rgazmali qabul qilish, fazoviy tasavvur va analitik fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Umuman olganda, “Shaxmat alifbesi” asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nafaqat shaxmat savodxonligini, balki nutqiy, intellektual va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishda ham samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Shaxmat donalari nomlari bilan bog‘liq harflarni o‘rgatish jarayonida o‘quvchilarga har bir donaning shaxmat taxtasidagi yurish qoidalari, olish usullari hamda o‘yindagi vazifalari bosqichma-bosqich tushuntirib borilishi lozim. Bunday metodik yondashuv bolalarning nafaqat harf va tovushlarni o‘zlashtirishiga, balki shaxmat o‘yinining elementar nazariy asoslarini egallashiga ham xizmat qiladi. Ayniqsa, donalarning harakatlanishi va bir-birini olish jarayonlarini amaliy mashqlar orqali ko‘rsatish bolalarda kuzatuvchanlik, fazoviy tafakkur va mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Ta’lim jarayonida shaxmat donalarining kuch jihatdan o‘zaro tengligi yoki ustunlik xususiyatlarini turli masala va mashqlar orqali tushuntirish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga, o‘yin davomida uchraydigan asosiy atamalar — “shoh”, “mot”, “pat” kabi tushunchalar sodda va tushunarli shaklda izohlanib borilishi kerak. Mazkur tushunchalarni amaliy misollar asosida tushuntirish o‘quvchilarning shaxmat terminologiyasi bilan tanishishiga hamda o‘yin mazmunini chuqurroq anglashiga yordam beradi.

Boshlang‘ich bosqichda shaxmat taxtasida sodda va qiziqarli mashqlarni tashkil etish tavsiya etiladi. Chunki shaxmat o‘yini barcha donalarni bir vaqtning o‘zida boshqarishni talab qilmaydi, aksincha, o‘quvchilarni bosqichma-bosqich faol fikrlashga va vaziyatni tahlil qilishga o‘rgatadi. Shu sababli bolalarni shaxmat elementlari bilan imkon qadar erta tanishtirish pedagogik jihatdan samarali hisoblanadi. Ayrim hollarda an’anaviy “Alifbe” darsligini o‘rganishni shaxmat donalari bilan bog‘liq mashg‘ulotlar asosida boshlash ham ijobiy natijalar berishi mumkin.

“Shaxmat alifbesi” qo‘llanmasining ikkinchi qismi “A” harfidan “Ya” harfigacha bo‘lgan mashq va topshiriqlarni o‘z ichiga oladi hamda u o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va amaliy faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu mashqlarni bajarish jarayonida bolalar mantiqiy tafakkur yuritish, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini egallaydilar.

Shaxmatni samarali o‘rgatish uchun o‘qituvchi “mantiqiy fikrlash”ga asoslangan o‘yin texnologiyalaridan unumli foydalana olishi zarur. Chunki turli intellektual o‘yinlar va topshiriqlar bolalarning savodxonligi, bilish faolligi hamda umumiy bilim salohiyatini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Xususan, topishmoqlar, tez aytishlar, maqollar, metagrammalar, krossvordlar, zakovat savollari va lingvistik o‘yinlar o‘quvchilarning tafakkurini faollashtiradi, nutqini boyitadi hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Shu bilan birga, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mustaqil o‘qish va bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni kattalar o‘qituvchi va ota-onalarning doimiy e’tibori hamda pedagogik nazorati ostida tashkil etilishi lozim. Chunki mazkur yosh davrida bolalarning ta’lim faoliyatiga bo‘lgan qiziqishi va motivatsiyasi ko‘p jihatdan kattalarning qo‘llab-quvvatlashi hamda yo‘naltiruvchi faoliyatiga bog‘liq bo‘ladi.

Natijada “Shaxmat alifbesi” asosidagi mashg‘ulotlar o‘quvchilarning intellektual, ma’naviy va kommunikativ rivojlanishiga xizmat qiluvchi samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, “Shaxmat alifbesi”ning asosiy mazmun-mohiyati o‘quvchilarga shaxmat o‘yinining boshlang‘ich nazariy va amaliy asoslarini o‘rgatishga qaratilgan. Qo‘llanmada shaxmatning kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyoti va madaniy ahamiyatiga oid ma’lumotlar ham o‘rin olgan. Xususan, qadimgi Sharq miniatyuralarida shaxmat taxtasi va donalarining nafis naqshlar hamda bezaklar bilan tasvirlangani ushbu o‘yinning qadimdan yuksak madaniy qadriyat sifatida e’tirof etilganligini ko‘rsatadi. Mazkur tarixiy manbalar asosida shaxmat o‘yinining tarixi va rivojlanish bosqichlari haqida yetarli ilmiy tasavvur hosil qilish mumkin.

“Shaxmat alifbesi” qo‘llanmasining yana bir muhim jihati shundaki, u orqali bolalar shaxmatni o‘rganish bilan bir qatorda alifbo, matematika, hisob-kitob hamda odob-axloq qoidalarini ham o‘zlashtirib boradilar. Ayniqsa, shaxmat donalari va ularning qiymatlari asosida tashkil etilgan topshiriqlar o‘quvchilarda matematik tafakkur, tezkor hisoblash hamda mantiqiy tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa o‘z navbatida bolaning kundalik hayotida va kelajakdagi faoliyatida zarur bo‘ladigan hisob-kitob malakalarini shakllantirish uchun samarali pedagogik model vazifasini bajaradi.

“Shaxmat alifbesi” qo‘llanmasi uch qismdan tashkil topgan bo‘lib, uning birinchi qismida shaxmatdagi asosiy belgilar, shaxmat taxtasining geometrik tuzilishi, yurish qonun-qoidalari, donalarni olish, hujum uyushtirish, shoh, mot hamda shaxmat nazariyasining boshlang‘ich asoslari yoritilgan. Ikkinchi qismda mitshpil bosqichi va unga oid strategik qoidalar bayon etilgan bo‘lsa, uchinchi qism mustaqil ravishda shaxmatni o‘rganayotgan o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan.

Bolalarga ertak va qiziqarli hikoyalarni so‘zlab berish jarayonida ular bilan birgalikda sodda va ijodiy shaxmat mashqlarini bajarish tavsiya etiladi. Bunday faoliyat davomida bolalarda mustaqil va erkin fikrlash ko‘nikmalari shakllanadi. Umuman olganda, “Shaxmat alifbesi” qo‘llanmasi o‘quvchilarni mantiqiy va mustaqil tafakkur yuritishga o‘rgatishga qaratilgan. Shu bilan birga, mazkur qo‘llanma bolalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish, intellektual faolligini oshirish hamda savodxonlik darajasini yuksaltirishni asosiy maqsadlardan biri sifatida belgilaydi.

Shaxmat mashg‘ulotlari jarayonida turli xarakter va intellektual imkoniyatlarga ega bo‘lgan bolalarga individual yondashuv amalga oshiriladi. Shaxmat o‘ynash orqali o‘quvchilarda quyidagi muhim sifat va ko‘nikmalar shakllanadi:

- turli variantlarni tanlash va ularning natijasini oldindan taxmin qilish;
- mustaqil ijodkorlik hamda shaxsiy xarakterni rivojlantirish;
- vaqtni to‘g‘ri his qilish va undan unumli foydalanish;
- o‘z faoliyatiga nisbatan mas’uliyat hissini tarbiyalash;
- aniq maqsad qo‘ya bilish va unga intilish;
- qat’iyat va iroda sifatlarini shakllantirish;
- sabr-bardosh va chidamlilikni rivojlantirish;
- nutq ravonligi va fikrni izchil bayon qilish qobiliyatini oshirish;

- matematik hisob-kitob koʻnikmalarini mustahkamlash;
- estetik did hamda boshqa intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish.

“Shaxmat alifbesi” qoʻllanmasida bayon etilgan uslubiy tavsiyalar va metodik koʻrsatmalarga qat’iy tarzda amal qilish majburiy hisoblanmaydi. Aksincha, mazkur qoʻllanma tarbiyachilar, boshlangʻich sinf oʻqituvchilari hamda shaxmatni mustaqil ravishda oʻrganishga qiziqish bildirgan oʻquvchilar uchun shaxmat oʻyini haqida dastlabki tasavvur hosil qilishga xizmat qiluvchi metodik manba sifatida yaratilgan. Qoʻllanmada keltirilgan tavsiyalar pedagoglarning ijodiy yondashuvi va individual metodik tajribasi bilan boyitilishi mumkin.

Amerikalik psixolog Joy Paul Guilford ta’kidlaganidek, “Inson aqlining qariyb 50 ga yaqin omili mavjud, demak, aqlli boʻlishning ham turli usullari mavjud”. Mazkur fikr shaxs intellektining koʻp qirrali ekanligini koʻrsatadi. Bizning nazarimizda, ana shu usullardan biri shaxmat oʻyinidir. Chunki shaxmat insonning mantiqiy tafakkuri, strategik fikrlashi, tahlil qilish qobiliyati va mustaqil qaror qabul qilish koʻnikmalarini rivojlantiruvchi samarali intellektual vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 9-avgustdagi “Oʻzbekiston Respublikasida shaxmatni rivojlantirish boʻyicha qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida”gi PQ-3906 sonli qarori

2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 14-yanvardagi Shaxmatni yanada rivojlantirish va ommaviylashtirish hamda shaxmatchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida PQ-4954-son

3. Muhiddinov M. Kataklarda yashiringan olam. -T.: Oʻzbekiston, 1976.

4. Muhiddinov M. Oʻn toʻqqiz chempion. –T.: Yulduzcha, 1998.

5. Xalayev M , Shaxmat alifbosi –T : Tafakkur -2015

6. “Ma’rifat” gazetasi. 2016 yil 27 fevral № 17 son 15 bet.

7. Maxmudov A.X., Djuraev R.X., AxunjanovA.T. Didakticheskiy potentsial shaxmatnoy igroʻ.- M.:Nauka i obrazovanie segodnya, Moskva, №6 (53), 2020.- Chast 2.- S. 70-71